

С. М. ЖУКОВ, канд. іст. наук, викладач, УПА, Харків

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ У ЗЕМСЬКИХ ШКОЛАХ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті досліджується питання методичного забезпечення навчального процесу в земських школах Харківської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Охарактеризовано педагогічні методи, які застосовувались народними вчителями, рівень забезпечення училищ підручниками та навчальними посібниками, діяльність органів місцевого самоврядування у напрямку покращення методичної бази земської школи.

Ключові слова: земство, земська школа, підручник, навчальний посібник, Харківська губернія.

Вступ. Розвиток народної освіти та розширення мережі навчальних закладів були важливими складовими модернізації Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Важливу роль у справі підвищення освітнього рівня населення відігравали новостворені органи місцевого самоврядування, які особливу увагу приділяли розвиткові початкової освіти у сільській місцевості. Їх зусилля призвели до формування навчального закладу нового типу – земської школи. Від рівня та якості методичної бази безпосередньо залежала успішність функціонування будь-якої освітньої установи. Проблемам виховання, дидактики і методики викладання у початкових школах другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. присвячені дослідження Н. Белозьорової, Т. Волкової, І. Колесник, К. Писарева [1; 2; 3; 4; 5]. Дослідники акцентують увагу на аналізі теоретичних положень тогочасної педагогічної думки, а також їх практичній реалізації у початкових народних училищах, не відокремлюючи земську школу.

Метою даного дослідження є з'ясування стану методичного забезпечення навчального процесу у земських школах другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. на джерельному матеріалі Харківської губернії.

Виклад основного матеріалу. Специфіка педагогічної роботи у початковому народному училищі полягала у тому, що для учня це був перший досвід отримання знань, умінь і навичок у загальноосвітньому навчальному закладі. Певна дезорієнтація прийнятих до школи дітей, пов'язана із зануренням у нове середовище й участю у новій системі відносин, могла створити у недосвідченого педагога враження про недостатній рівень розвитку учнів. Під час знайомства учителя з класом значна кількість дітей не могла назвати своє прізвище, вік, показати ліву й праву сторони тощо [5, с. 50]. На початковому етапі організації навчально-виховної роботи з учнями першого відділення учителю доводилось докладати певних зусиль, щоб сприяти адаптації дітей у середовищі навчального закладу. Від цього

безпосередньо залежала успішність засвоєння учнями змісту програм навчальних дисциплін.

Опанування грамоти було одним із головних завдань учнів початкових народних училищ. Низький рівень педагогічної кваліфікації учителів, дефіцит підручників ускладнювали процес оволодіння навичками читання і письма школярами губернії у 60-х – 70-х рр. ХІХ ст. Використання учителем традиційного для дореформеної школи буквоскладального методу навчання грамоті робило цей процес доволі тривалим. Однак навіть ця методика була знайома далеко не усім учителям новостворених земських шкіл. У 1868 р. штатний доглядач Вовчанського повітового училища М. Шаргородський, виступаючи на засіданні губернської училищної ради, зазначив, що у початкових школах учням часто-густо показували уривок тексту, читаючи його вголос декілька разів, доки діти не вивчали його напам'ять [7, арк. 18]. У такий спосіб учитель з учнями поступово мали пройти усю книгу. Для подібних вправ могли використовуватись різноманітні видання, найчастіше Псалтир або Катехізіс, у одній з харківських шкіл використовувалось «Описание монастырей Российской империи» [8, с. 55]. Не на кращому рівні було організовано навчання письму: головна увага приділялась формуванню каліграфічного почерку шляхом багаторазового переписування уривків тексту [9, с. 55]. «До кінця курсу багато хто сягав великої майстерності у точному відтворенні прописів, у той же час не вміючи правильно й чітко підписати власне ім'я, а щось написати самотійно – і не питає, прочитати ж написане теж хіба десятий зможе» – зазначав автор публікації у журналі «Беседа» 1871 р. [8, с. 55] У деяких школах, через відсутність парт і грифельних дошок, письму не вчили взагалі.

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХІХ ст. земства починають активно пропагувати запровадження у систему навчання звуковий метод, який був розроблений і перевірений на практиці К. Ушинським, допрацьований і популяризований М. Бунаковим, Д. Тихомировим і М. Корфом. Він дозволяв навчити дитину навичкам читання за два-три місяці, на відміну від двох-трьох років при використанні буквоскладального методу. Метою навчання стало надання учню можливості отримувати нові знання з книги, а не просто «читати без запинки» [10, с. 43-44]. Запровадження нової методики у школах йшло поступово. Зокрема, у 1872 р. у Богодухівському повіті звуковий метод використовували лише двоє вчителів – П. Криницький та В. Куніцин [11, с. 7]. Недовіра селян до викладачів – прихильників нової методики навчання грамоті доволі швидко зникла завдяки тому, що діти демонстрували успіхи у навчанні. До початку 1880-х рр. звуковий метод використовувався практично в усіх школах.

На першому етапі навчання діти робили звукові вправи й тренувалися в написанні окремих елементів. Далі протягом року поступово вивчались літери, буквосполучення із дотриманням принципу переходу від простішого до складнішого. Ознайомившись спочатку із дванадцятьма літерами («а», «и» тощо), діти отримували на руки книги і починали читати прості тексти. Поступово учні вивчали решту голосних і приголосних літер, практикуючись у читанні текстів, у яких вони зустрічались. Сутність методу навчання письму полягала в тому, що спочатку тривала бесіда вчителя із класом про якийсь наочний предмет, далі йшов

розгляд його назви, аналіз звукового складу, лише після цього діти тренувалися в написанні й читанні окремого слова [12, с. 3-6]. Дана методика була досить ефективною, давала змогу в найкоротший час навчити дитину основам читання та письма.

Початковий етап розбудови мережі земських шкіл характеризувався розмаїттям навчальної літератури, яка використовувалась в училищах на уроках російської мови. Учні різних шкіл навчалися за допомогою букварів і читанок, таких як «Народная азбука» М. Столпянського, «Грамота» М. Блінова, «Книга для чтения» Й. Паульсона, «Родное слово» К. Ушинського, «Наш друг» М. Корфа, «Русская азбука» В. Золотова [13, арк. 12; 14, с. 148-149]. Діяльність училищних інспекторів сприяла уніфікації методичного забезпечення навчальних дисциплін у початкових училищах губернії. Найбільш розповсюдженими у народних школах Харківської губернії читанками стали «Наше Родное» О. Баранова і «Вешние всходы» Д. Тихомирова [15, с. 7]. Ці підручники були побудовані за однією схемою, містили абетку, далі йшли сполучення звуків (склади та слова), сполучення слів (словосполучення, речення), останній розділ містив різні за об'ємом більш-менш змістовні тексти. В підручниках зустрічалось чимало ілюстрацій. У той же час, російський педагог А. Івашкін, проаналізувавши зміст найбільш розповсюджених у земських школах читанок і букварів, дійшов висновку, що всі вони (особливо їх початкові розділи) є занадто переобтяженими інформацією різного характеру, здатною скоріше заплутати дитину [16, с. 19]. Щодо змісту текстів для читання, то найбільш розповсюджений підручник «Наше Родное» отримав від ряду російських педагогів не найкращі характеристики через те, що містив чимало оповідань моралізаторського характеру, а також прислів'їв і приказок, які автор видавав за народні, тоді як насправді вони були плодом його фантазії [17, с. 32-35]. В той же час, підручник не містив жодної казки, усе було «сухо, штучно, неприродно й навмисне серйозно». Взагалі, художнє наповнення було «ахіллесовою п'ятою» книг для читання, «кум та кума» стали улюбленими словами нової педагогіки», – писав А. Івашкін [16, с. 21, 25]. Не дивлячись на те, що шкільні підручники були недосконалими з точки зору педагогічної думки й тогочасних методичних розробок, використання читанок сприяло суттєвому підвищенню якості та результативності навчання грамоті.

Для розвитку навичок письмового мовлення у земських школах практикувались диктанти, на другому й третьому році навчання – ще й перекази та твори, основою яких могли бути тексти з читанок, розповідь учителя, сюжетні картини. Якщо школа знаходилась недалеко від місця проживання дітей, учителі могли залишатись з учнями після уроків для додаткового ознайомлення з літературою [18, с. 363]. Зокрема, у земських училищах Харківського повіту наприкінці ХІХ ст. позакласне читання проводилось двічі-тричі на тиждень [19]. Кваліфіковані педагоги широко використовували у педагогічному процесі актуальні методи навчання: пояснювальне читання, евристичні й катехізичні бесіди тощо [20, с. 10-12].

Хоча механічне зубріння букв і складів у більшості шкіл майже не застосовувалось, вадою викладання грамоти, розповсюдженою у народних школах, було зосередження учнів на механічному читанні текстів без аналізу їхнього змісту

[21, арк. 235]. Особливо це давалось взнаки під час вивчення церковнослов'янської мови, на яке, до того ж, виділялось значно менше часу порівняно з російською. Перевірка учительських семінарій Харківського навчального округу, здійснена товаришем міністра народної освіти князем М. Волконським у 1884 р., виявила недостатню підготовку семінаристів із церковнослов'янської мови. Ситуація у початкових училищах також була незадовільною [21, арк., 191, 197 зв., 204, 235-235 зв.]. Результати інспекторських перевірок та випускних іспитів свідчили про погане знання учнями церковнослов'янської мови [22, арк. 8; 23, арк. 31].

Реформа російського правопису, проголошена Тимчасовим урядом навесні 1917 р., передбачала переведення на навчання згідно з новими правилами учнів перших класів з 1917-1918 навчального року. Для школярів, які уже здобули навички читання й письма, перенавчання мало здійснюватись поступово й добровільно. Втім, бідність методичної бази, відсутність достатньої кількості нових підручників з російської мови, нестабільна політична ситуація стали на заваді практичній реалізації цих планів [24, арк. 77].

У 1860-х – 1870-х рр. у земських школах на уроках арифметики використовувались переважно задачки А. Лева, Ф. Буссе, В. Євтушевського [13, арк. 12]. Головним недоліком цих підручників була неадаптованість до середовища, у якому функціонувала земська школа, відірваність від селянського життя [25, арк. 1-2]. Розв'язуючи завдання про «лоти, берківці, мортири», учні водночас не могли застосувати отримані навички у повсякденні. Перевантаження підручників незнайомими для селянських дітей термінами призводило до того, що «учень систематично звикався з думкою, що буцімто життя й шкільне навчання зовсім не пов'язані між собою» [26, с. 6]. У більшості земських шкіл використовувались задачки О. Гольденберга та О. Комарова [15, с. 7]. Підручник останнього – видатного педагога й мешканця Харківщини, неодноразово видавався місцевим земством. Письменник Б. Грінченко позитивно оцінював розробки О. Комарова, відзначаючи багатство змісту й корисність для дітей селян практичного матеріалу наведеного у завданнях для розв'язування. «Тут йдеться про косарів, про баштани, про хутори, про землю та її вимірювання, про овець, про фабрику. Немає тут ні... кадрилі, ні бордюру» [27, с. 37].

Рівень розвитку педагогічної думки другої половини ХІХ ст. вимагав широкого використання у навчальному процесі наочних методів і відповідних навчальних посібників [28]. Із самого початку розбудови мережі початкових народних училищ повітові земства взяли на себе зобов'язання забезпечувати школи підручниками й посібниками. Однак, витрати на ці потреби у другій половині ХІХ ст. здебільшого мали епізодичний характер. Так, у 1897 р. земські збори Харківської губернії виділили 150 крб. на закупівлю книг та посібників для шкіл Сумського повіту [29, с. 58]. Інколи асигнування повітових земств могли бути доволі суттєвими. Зокрема, у 1880 р. Зміївське земство спрямувало на книги й навчальні посібники біля половини своїх річних витрат на освіту – 1028 крб. [30, с. 39]. У 1890 р. Ізюмське земство виділило на підручники 1340 крб. Однак, ситуація із забезпеченістю книгами у земських школах далеко не всюди була задовільною, нерідкими були випадки коли один підручник приходився на двох-трьох учнів [31, арк. 5]. Через

нестачу підручників учителі не могли повноцінно використовувати у початковій роботі виконання домашніх завдань [32, с. 423]. На початку ХХ ст. сума видатків губернського земства на забезпечення шкіл навчальними посібниками сягала 10-15 тисяч крб. на рік [33, арк. 33]. При повітових управах було створено спеціальні склади, які мали розповсюджувати по училищах закуплені земством методичні матеріали [36, арк. 230]. Зокрема, у 1910 р. у земські школи Лебединського повіту було надіслано 10 комплектів картин видавництва І. Ситіна, 41 розкладну азбуку, 9 таблиць з літерою «ѣ», 6 арифметичних ящиків, по 9 таблиць традиційних російських і метричних одиниць вимірювання, 9 ілюстрацій «Людські раси», 10 комплектів схем-таблиць із зоології, ботаніки і метеорології [35, с. 40-43]. Також у навчальному процесі використовувались мапи півкуль, Російської імперії, Харківської губернії, атласи, глобуси, телурії, компаси, таблиці множення, рахівниці, циркулі, лупи, магніти, скляні призми, репродукції картин А. й В. Васнецових, С. Іванова, І. Білібіна, Б. Кустодієва тощо [36, арк. 32]. На початку ХХ ст. повітові й губернське земства закуповували для використання у навчальній роботі сільських шкіл чарівні ліхтарі та кінопроектори [37, с. 52]. Рівень забезпеченості земських шкіл підручниками й наочними посібниками визнавався училищним начальством як задовільний.

Висновки дослідження. Отже, становлення системи методичного забезпечення навчального процесу в земських школах Харківської губернії відбувалось одночасно з розбудовою мережі народних училищ. Протягом перших десятиліть її існування відбувся перехід від розмаїття навчальної літератури до домінування кількох популярних найменувань підручників, від буквоскладального до звукового методу навчання грамоті, залучення до навчального процесу інших актуальних методик викладання шкільних дисциплін. Більшість земських училищ Харківщини були забезпечені підручниками та посібниками в достатній кількості, що, поряд із покращенням якісного складу педагогічного контингенту, було запорукою успішного функціонування згаданих навчальних закладів.

Список літератури: 1. *Белозьорова Н. О.* Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): автореферат дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Н. О. Белозьорова. – Харків, 2011. – 23 с.; 2. *Белозьорова Н. О.* Практичні аспекти навчання у початкових школах Східноукраїнського регіону (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Н. О. Белозьорова // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2010. – № 5. – С. 15-17; 3. *Волкова Т. И.* Земская школа и её вклад в развитие российского образования / Т. И. Волкова // Ярославский педагогический вестник. – Ярославль, 2011. – № 3. – Т. 1: Гуманитарные науки. – С. 58-62; 4. *Колесник І. О.* Формування загальнонавчальних умінь і навичок учнів у народній школі кінця ХІХ – початку ХХ століття: автореферат дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / І. О. Колесник. – Харків, 2004. – 21 с.; 5. *Писарев К. А.* Проблема соотношения семейного и школьного воспитания в русской педагогической мысли второй половины ХVІІІ – начала ХХ веков: автореферат дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / К. А. Писарев. – Курск, 2009. – 40 с.; 6. *Корф Н. А.* Русская начальная школа: руководство для земских гласных и учителей сельских школ / Н. А. Корф. – СПб, 1872. – ХХІ, 247, 85, V с.; 7. *Держархів Харківської області*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 446, 28 арк.; 8. *Педагог.* Народное образование в России // Беседа. – 1871. – № 1. – С. 129-160; 9. *Паульсон И.* Народное образование в ведении училищных советов и земства / И. Паульсон // Учитель. – 1869. – № 5. – С. 135-141; 10. *Чехов Н. В.* Новейшие течения в обучении русскому языку в начальной школе. Беседы с учителями и учительницами /

Н. В. Чехов. – М., 1911. – 88 с.; **11.** *Журналы* Богодуховского уездного земского собрания, бывшего в 1871 году и в январе 1872 года, и отчёт местной уездной земской управы с 1 января по 1 августа 1872 года с приложениями / Богодуховское уездное земское собрание. – Х., 1872. – 142, 76, 72, 70 с.; **12.** *Бунаков Н. Ф.* Обучение грамоте по звуковому способу в связи с предметными уроками и с начальными упражнениями в родном языке и правописании: руководство для учителя / Н. Ф. Бунаков. – СПб, 1883. – 47 с.; **13.** *Держархів Харківської області*, Ф. 636, Оп. 1, Спр. 13, 36 арк.; **14.** *Журналы* Харьковского губернского земского собрания с 10 по 29 октября 1868 года / Харьковское губернное земское собрание. – 521, VIII с.; **15.** *Состояние* начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 год / Харьковское губернное земство. – Х., 1904. – 251 с.; **16.** *Ивашкин А.* Школьные буквари и азбуки / А. Ивашкин // Для народного учителя. – 1908. – № 2. – С. 18-25; **17.** *Медведев Н.* Школьная хрестоматия как литературно-художественное произведение / Н. Медведев // Педагогическое обозрение. – 1914. – № 6-7. – С. 30-42; **18.** *Шелгунов Н. В.* По поводу земской школы / Н. В. Шелгунов // Избранные педагогические сочинения / Н. В. Шелгунов. – М., 1954. – С. 341-369; **19.** *Харьковские губернские ведомости.* – 1895. – 21 марта; **20.** *Довженко Т. О.* Словесні методи навчання у діяльності початкових шкіл України другої половини ХІХ століття: автореферат дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Т. О. Довженко. – Харків, 2002. – 19 с.; **21.** *Российский государственный исторический архив*, Ф. 733, Оп. 117, Д. 70, 277 л.; **22.** *Держархів Харківської області*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 789, 19 арк.; **23.** *Держархів Харківської області*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 821, 52 арк.; **24.** *Держархів Харківської області*, Ф. 306, Оп. 1, Спр. 5, 211 арк.; **25.** *Держархів Харківської області*, Ф. Р-5810, Оп. 1, Спр. 144, 4 арк.; **26.** *Звягинцев Е. А.* Жизнь и арифметика в народной школе / Е. А. Звягинцев // Учительский вестник. – 1912. – № 1. – С. 3-7; **27.** *Слюсар Л.* Огляд українських підручників / Л. Слюсар // Світло. – 1911. – № 2. – С. 35-38; **28.** *Блинов Н.* О способах обучения предметам учебного курса начальных народных училищ / Н. Блинов. – СПб, 1875. – 83 с.; **29.** *Журналы* очередного Харьковского губернского земского собрания с 3 по 17 декабря 1897 года включительно с приложениями к ним и сводом постановлений к ним и экстренного 15 июня 1897 года / Харьковское губернное земское собрание. – Х., 1898. – XVI, 503 с.; **30.** *Отчёт* Змиевской уездной земской управы за 1880 год / Змиевская уездная земская управа. – Х., 1881. – 87 с.; **31.** *Держархів Харківської області*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 781, 12 арк.; **32.** *Власов В.* Из жизни народной школы и её учителя (Наброски сельского учителя) / В. Власов // Записки учителя. – 1883. – № 8. – С. 422-429; **33.** *Держархів Харківської області*, Ф. 304, Оп. 1, Спр. 3013, 133 арк.; **34.** *Держархів Сумської області*, Ф. 2, Оп. 1, Спр. 2, 567 арк.; **35.** *Доклады* уездной земской управы Лебединскому очередному уездному земскому собранию 1911 года по школьному отделу / Лебединская уездная земская управа. – Лебедин, 1911. – 174 с.; **36.** *Держархів Харківської області*, Ф. 266, Оп. 1, Спр. 872, 176 арк.; **37.** *Дидрихсон А.* Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869-1909 / А. Дидрихсон. – М., 1911. – 261, II с.

Надійшла до редколегії 20.11.2013 р.

Методичне забезпечення навчального процесу у земських школах харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століття) / С. М. Жуков // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 61 (1034). – С. 54-60. Бібліогр.: 37 назв.

В статті розглядається проблематика, касаюча методичного забезпечення навчального процесу в земських початкових училищах Харківської губернії во другій половині XIX – в початку XX вв. Охарактеризовані використовувалися народними учителями методики навчання, рівень забезпеченості шкіл підручниками і навчальними посібниками, а також діяльність органів місцевого самоуправління, направлена на покращення методичної бази земських училищ.

Ключевые слова: земство, земская школа, учебник, учебное пособие, Харьковская губерния.

The article is devoted to the problem of the methodological support of educational process in the Kharkiv province zemstvo schools in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th centuries. The teaching methods used by the people's teachers have been characterized, the level of provision of classbooks in zemstvo schools have been analyzed, the local self-government activities in the field of improvement of the methodological support have been described.

Keywords: zemstvo, peasant schools, schoolbook, Kharkiv Province.